

Czire Szabolcs

A házasság a teremtés rendjében. Jézus válásról szóló vitája a Mk 10,2–12-ben

Rezi Elek számos tanulmányt írt házassággal, gyermekvállalással vagy válással kapcsolatos rendszeres teológiai, illetve társadalom-
etikai témákban.¹ Ezekhez kapcsolódva tekintjük át az alábbiakban a házasság és válás kérdésének bibliai hátterét, kiemelten Jézus farizeusokkal folytatott válási vitájának fényében.

Előzetes megjegyzések

1. A válás témája kiemelt érzékenységgel bír a mai társadalomban, különösen keresztény egyházi összefüggésben, és különösen a családokra gyakorolt romboló hatása okán. Ehhez hasonlóan a történeti Jézus tanításán belül is érzékenyebb témaválasztásról beszélhetünk. Hozzá kell tennünk, hogy a történelmi megismerés és a relevancia gyakran feszültségben áll. Kevesen gondolnak arra, hogy Jézus tanításának mai relevanciáját vitassák például a rituális kézmosás, a szombati vásárlás vagy munkavégzés, esetleg a betegek gyógyításának kérdésében. Amikor azonban biblikus vizsgálódásunkhoz fogunk, erre az érzékenységre csak közvetetten tudunk figyelemmel lenni.

2. A Biblia meglepően szűkszavú a házasság és válás kérdésében. Ez élesen szemben állhat azzal a közvélekedéssel, hogy a Biblia lépten-nyomon ilyen kérdések taglalásával és a válás tiltásával van elfoglalva. A dolog azonban épp ellenkezően áll. A válás az ókori Palesztinában – a Mediterrán-médenca más kultúráihoz hasonlóan – olyannyira mindennapi jelenségnek számított, hogy a korai törvényi szabályozások figyelmét többnyire elkerülte.²

¹ Néhány fontosabb: A társadalom alapastruktúrája funkcionális változásainak következményei keresztény etikai szempontból. In: Ungvári Zrínyi Imre (szerk.): *Válságtapasztalatok és etikai távlatok*. Kolozsvári Egyetemi Nyomda, Kolozsvár 2011, 185–194. A család értékőrző és értékközvetítő funkciói. In: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis* 8. (2017), 121–136. Egyházunk lélekszámapadásának megoldásra váró feladatai; a családtervezés fontossága egyházunk és népünk életében. In: *Keresztény Magvető* 108. (2002/3), 380–388.

² Áttekintéséhez ld.: Roth, M.: *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. SBL Writings from the Ancient World 6. Scholars, Atlanta 1995.

Amikor Izráel népe Kánaánba érkezett, többnyire átvette azokat a társadalmi gyakorlatokat, amelyek az őslakosságra voltak jellemzőek, természetesen néhány olyan módosítással, amelyet vallási fejlődésük indokoltta.³ A házasságnak és válásnak még Jézus korában sem volt állami szabályozása, a helyi szokásjog szerint alakult, és nem törvényi előírásokat követett. Ez mindeneke előtt a férfi döntésköréhez tartozott,⁴ s a válás kérdésében a mózesi Törvény is csak az ugyanazon nővel való újrarázasodás esetében tartalmazott korlátozást (5Móz 24,1–4; lásd később).

3. A fentiek fényében feltűnő, hogy az evangéliumok tanulsága szerint Jézus több alkalommal is foglalkozott a válás kérdésével, s így a válással kapcsolatos mondások az evangéliumok legautentikusabb rétegéhez tartoznak.

A továbbiakban először az evangéliumi előfordulásokat tekintjük át, majd a legrészletezőbb változatot képviselő szövegrész, a farizeusokkal folytatott vita felé fordulunk.

Válással kapcsolatos szinoptikus részek

A szinoptikus evangéliumokban kétféle típusú szöveggel találkozunk a válás témakörében. Egyfelől önálló mondással, amelyet mind Máté, mind Lukács evangélista egy nagyobb mondásgyűjteményen belül helyez el.⁵

A mondást Máté a Hegyi Beszédén (Mt 5–7. fej.) belül szerepelteti, mégpedig a harmadik antitézisként, amely a következőre válaszol: *Megmondattott ez is: „Aki elbocsátja feleségét, adjon neki válóllevelet!”* Jézus válasza pedig:

Én pedig azt mondom nektek, hogy aki elbocsátja feleségét, parázsnaság esetét kivéve, az házasságtörővé teszi őt, és aki elbocsátott asszonyt vesz feleségül, az házasságtörést követ el. (Mt 5,32)

³ Jó összefoglalását nyújtja a témának J. Richard Udry *Divorce* szócikke, ld. *Encyclopedia Americana*. International Edition. 30 vols. Grolier, Danbury, CT 1999, 9.

⁴ Nem meggyőző D. Instone-Brewer érvelése a nők Tórán belüli válási jogairól (*Divorce and Remarriage in the Bible*. Eerdmans, Grand Rapids, MI – Cambridge, UK 2002, 26.)

⁵ A kutatás általában azt tartja, hogy Lukács őrizte meg következetesebben a Q-mondások eredeti sorrendjét, így feltételezhetően már a Q-ban is együtt állt a négy mondás (Lk 16,14–18). Vö. Collins, R. F.: *Divorce in the New Testament*. Good News Studies. Michael Glazier, Collegeville, MN 1992, 175–179. Nem így W. Loader, aki Lukácsnak tulajdonítja a részek közti logikai összekapcsolást (*Jesus' Attitude Towards the Law: A Study of the Gospels*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 2002, 338). Kérdéses azonban, hogy a Törvény válást „engedélyező” szellemével szemben miként szándékozott volna Lukács a teljes tiltást képviselő jézusi logionnal szemléltetni a Törvény legkisebb betűjének érvényben maradását is?

A tartalmilag némileg különböző mondást Lukács jogi és erkölcsi kérdéseket taglaló, rövid mondások közé helyezi el, mégpedig a hamis sáfár, valamint a gazdag és Lázár példázata közé a pénzsóvár farizeusok elmarasztalása és a törvény jótájjára utaló mondás társaságában: *Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörő, és aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el, szintén házasságtörő.* (Lk 16,18)

Tekintettel arra, hogy a logion Márknál nem fordul elő önálló formában, csak Máténál és Lukácsnál, a kétforrás-hipotézis konszenzusa szerint ez a Q-forrásból származó mondásnak minősül. A mondás eredeti formájának rekonstrukciójára számos megoldás született. Mi itt leginkább Meier⁶ érvelésével értünk egyet, aki szerint a Q-ból származó logion legvalószínűbb formája ez lehetett:

- (1a) Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el,
- (1b) házasságtörést követ el,
- (2a) és aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el,
- (2b) házasságtörést követ el.

Másfelől a szinoptikusoknál vitabeszéd formájában találkozunk a válás kérdésével. Márk az elbeszélést Jézus jeruzsálemi útján belül, a nagy tanítasok sorában helyezi el (Mk 10,2–12). Lukács nem veszi át az elbeszélést, valószínűleg a rá jellemző dublettkerülés miatt,⁷ Máté azonban a nyilvános működés nagyon hasonló pontján elhelyezve többnyire hasonló tartalommal mutatja be a vita elbeszélését (Mt 19,3–12). Tekintettel arra, hogy a farizeusokkal folytatott válási vita képezi mostani vizsgálódásunk alapját, és annak korábbi változatát Márk evangéliumában találjuk, most e szöveg felé fordulunk.

A Mk 10,2–12 szerkezete

Márk tolmácsolásában, amit aztán átvesz Máté is, az elbeszélésnek két szintere van: egy nyilvános a farizeusokkal, és egy zárt a tanítványok jelenlétében. Mindkettő egy-egy jézusi mondásban csúcsosodik a házasságra/válásra nézve. A nyilvános vita kulcsmondata: *Amit tehát Isten egybekötött, ember el ne válassza!* (Mk 10,9) A tanítványokkal való elmélyítés mondata pedig a már

⁶ Meier, J. P.: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. Volume IV: *Law and Love*. The Anchor Yale Bible Reference Library. Yale University Press, New Haven–London 2009, 107.

⁷ Vö. Fitzmyer, A.: *The Gospel According to Luke*. AYB 28, AYB 28A. Yale University Press, New Haven 1985, 1. és 81–82.

ismert, a Q-ban is szereplő mondás. *Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörést követ el feleségével szemben...* (10,11) E kettős szerkesztést Bultmann-tól kezdődően többen a Márkra jellemző „messiási titokkal” hozzák összefüggésbe, s így azt képviselve, hogy Márk lehetett az, aki a farizeusokkal folytatott vitát és az önállóan keringő logiont egy történeté kapcsolta össze.⁸

Szerkezet	Mk 10,2–12
Nyilvános vita	
Helyzet	(2a.) <i>Farizeusok is mentek hozzá, hogy megkísértsék őt,</i>
A farizeusok 1. kérdése	(2b.) <i>és megkérdezték tőle: Szabad-e a férjnek a feleségét elbocsátania?</i>
Jézus 1. válasza	(3.) <i>Ő azonban visszakérdezett: Mit parancsolt nektek Mózes?</i>
A farizeusok 2. kérdése	(4.) <i>Azok ezt mondták: Mózes megengedte a válólévél írását és az elbocsátást.</i>
Jézus 2. válasza	(5–8.) <i>Jézus erre így szólt hozzájuk: Szívetek keménysége miatt írta nektek Mózes ezt a parancsolatot, mert a teremtés kezdete óta Isten férfivá és nővé teremtette az embert. Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, ragaszkodik feleségéhez, és lesznek ketten egy testté, úgyhogy ők többé már nem két test, hanem egy. Amit tehát Isten egybekötött, ember el ne válassza!</i>
Tanítványokkal	
Helyzet	(10.) <i>Otthon a tanítványai is megkérdezték őt erről.</i>
Jézus válasza	(11–12.) <i>Ő pedig ezt mondta nekik: Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörést követ el feleségével szemben; és ha a feleség bocsátja el férjét, és máshoz megy férjhez, házasságtörést követ el.</i>

Máté szövegváltozata eltér néhány jelentős ponton.⁹ A farizeusok első kérdését Máté azzal pontosítja, hogy szabad-e a feleséget „bármilyen okból” (κατὰ πᾶσαν αἰτίαν) elbocsátani. Itt Jézus nem kérdez vissza, hogy Mózes mit parancsolt, hanem azonnal a teremtésbéli állapotra utal, és ezt zárja

⁸ Bultmann, R.: *Die Geschichte der synoptischen Tradition*. FRLANT 29. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1970, 42–46. Bibliográfiához és Márk szerkesztési elemeinek elemzéséhez ld. Collins, R. F.: *Divorce in the New Testament*, 70–79.

⁹ Részletesen: Smith, D. T.: *The Matthean Exception Clauses in the Light of Matthew's Theology and Community*. In: *Studia Biblica et Theologica* 17. (1989), 55–82.

azzal, hogy amit Isten egybekötött, azt ember el ne válassza. A farizeusok azok, akik visszakérdeznek: *Akkor miért rendelte el Mózes, hogy aki elbocsátja a feleségét, adjon neki válóllevelet?* (19,7) Jézus második válaszában utal a szívek keménységére, majd a párbeszéd a Q-ból származó logionnal zárul, de egy fontos kitéttel: *Mondom nektek, hogy aki elbocsátja feleségét – a paráznaság esetét kivéve (μὴ ἐπὶ πορνείᾳ) –, és mást vesz feleségül, az házasságtörő.* Eddig tehát a két evangélista hasonló tartalommal beszél el az esetet, csupán a sorrendben van különbség, illetve a híres mátéi posztulátumban. A tanítványokkal folytatott párbeszéd Máténál egészen más irányt vesz. A házasság örök érvényét és a válás lehetetlenségét megértve a tanítványok aggodásuknak adnak hangot: *Ha ilyen a férj helyzete a feleséggel, akkor nem érdemes megházasodni.* Jézus pedig a házasságra alkalmatlanok (εὐνοῦχοι) három csoportját sorakoztatja fel válaszában: az eunuchnak születettek, a mások által azzá tettek és az Isten országáért önként azzá válók.¹⁰

Hogy megkísértsék őt...

A formatörténet olyan nagy klasszikusai, mint Bultmann, Dibelius vagy Martin Alberts azon a véleményen voltak, hogy a „vitabeszéd” műfaja az ősegyházhoz állt közelebb, ezért Márk, amikor csak tehetett, szívesen építette be Jézus tanítását ilyen műfajba. Tény, hogy Márknál (is) jó néhány ilyen vitabeszédbe ágyazott tanítást találunk. Az evangélista szerkesztői tevékenysége különösképpen felismerhető ott, ahol két – eredetileg feltételezhetően különálló – elbeszélés egybeszerkesztésével találkozunk, mégpedig úgy, hogy a két részben bemutatott történet közepén „szendvicsként” fog közre egy másik epizódot (pl. Mk 3,10.30; 5,21–35; 6,7–29; 11,12–19; 14,53–65; 15,6–20.). Hasonlóképpen kedveli Márk a vitabeszédek bevezetését a „megkísértés” (πειράζοντες αὐτὸν) kifejezéssel.

A figyelmes bibliaolvasónak feltűnhet, hogy Márk evangéliumában nincs korábbi mondás vagy vita a házasságról/válásról, szemben Máté evangéliumával (Mt 5,31–32 vs. 19,3–12). Ezért Márk evangéliumának irodalmi szerkezetén belül a farizeusok kérdése előzmény nélküli, váratlan. A megfelelő kontextust tehát történelmi szinten kell keresnünk. A kutatás számos lehetséges kontextust vett górcső alá. Lényegében a többi evangéliumban előforduló számos utalás (Mt 5,32; Mk 10,2–12, vö. Mt 19,3–12, Lk 16,18) jelentheti

¹⁰ Még mindig egyik legjobb elemzés: Quesnell, Q.: “Made Themselves Eunuchs for the Kingdom of Heaven (Mt 19,12).” In: *Catholic Biblical Quarterly*, 30. (1968/3), 335–358.

a legközvetlenebb történelmi kontextust, amelyek azt jelzik, hogy Jézus számos esetben tanított a házasság/válás kérdéséről. A közfelfogással és szokásjoggal radikálisan ellenkező megközelítése adhatott okot a farizeusoknak arra, hogy felkeressék Jézus, és a válás lehetséges okai felől faggassák.

A kutatás arra is felhívja a figyelmet, hogy a házasság/válás minden bizonnyal vitatott kérdésnek számított az 1. században, hiszen erre az időre tehető a Jézus kortársaként tevékenykedő két emblematisz rabbi, Hillél és Sammaj vitája, jóllehet ennek irodalmi bizonyítéka csak 70 után igazolható.¹¹ A másik lehetséges történelmi kontextus a Heródes–Keresztelő János-vita lehet, amely a tiltakozó Jánost Heródes válása és (vérfertőző) újrarázasodása miatt juttatta vérpadra.¹² A harmadik történelmi kontextust az esszénusok szigorú, válást és újrarázasodást elutasító álláspontja adhatja, amely feltételezhetően ismert volt Jézus korában, és többen hasonlóságot ismerhettek fel Jézus mozgalma és az esszénusok között.¹³ Látni kell azonban, hogy a kontextusként gyakran vizsgált irodalmi emlékek számos nehézséget is jelentenek. Például a kutatás újabban rendkívül megosztott abban a tekintetben, hogy pontosan mit is jelenthet a Damaszkuszi irat válás utáni tiltása az „egy élet alatt két feleségre” nézve: nem szabad újrarázasodni, vagy a poligámia tilos az elvált számára? ¹⁴ A negyedik és egyben a legvalószínűbb szándék az lehetett a farizeusok részéről, hogy Jézust Mózesrel állítsák szembe, azaz

¹¹ Ld. Laney, J. Carl: Deut 24:1–4 and the Issue of Divorce. In: *Bibliotheca Sacra* 149. (1992), 3–15. Warren, A.: Did Moses Permit Divorce? Modal weqatal as Key to New Testament Readings of Deuteronomy 24:1–4. In: *Tyndale Bulletin* 49. (1998) 39–56.

¹² Pl. Kloppenborg, J. S.: Alms, Debt, and Divorce: Jesus' Ethics in their Mediterranean Context. In: *Toronto Journal of Theology*, 6. (1990), 182–200. Crossan, J. D.: Jesus and the Challenge of Collaborative Eschatology. In: Beilby James K. – Eddy, Paul R. (szerk.): *The Historical Jesus. Five Views*. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2009, (105–152) 115.

¹³ Vö. Charlesworth, James H.: Research on the historical Jesus today: Jesus and the Pseudepigrapha, the Dead Sea Scrolls, the Nag Hammadi Codices, Josephus, and Archeology. In: Evans, Craig A. (szerk.): *The Historical Jesus. Critical Concepts in Religious Studies*. Vol. IV: *Lives of Jesus and Jesus Outside the Bible*. Routledge, London–New York 2004, 362–363.

¹⁴ Az újrarázasodás tiltása irányában érvel például Betz, H. D.: *The Sermon on the Mount: A Commentary on the Sermon on the Mount, including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49)*. Augsburg Fortress, Minneapolis, MN 1995, kiemelten 252. Szerinte: „A holt-tengeri tekercsek újabb dokumentumai további bizonyítékul szolgálnak arra nézve, hogy Jézus korában a válás teljes elutasítása nem volt annyira szokatlan jelenség, mint azt a kutatás sokáig feltételezte.”

a Törvénnyel ütköztessék.¹⁵ Ez annál is inkább valószínű, mert a farizeusok kérdése közvetlenül a mózesi Törvényre apellál, és amennyiben ismerhették Jézus sajátos felfogását a kérdésben, jó alkalmat láthattak a szembesítésre.

Szabad-e elbocsátani?

A farizeusok kérdésének „csapda” jellegét nem nehéz észrevenni: „Szabad-e a férjnek a feleségét elbocsátania?”¹⁶ Egy „rabbi” nem tett volna ilyen kérdést fel a Törvény alapján, ugyanis az 5Móz 24,1–4, amely lényegében az egyetlen „szabályozás” a válás folyamatára nézve, világosan rendelkezik erről: „Ha valaki feleségül vesz egy lányt, és férje lesz annak, de később nem találja kedvére valónak, mert valami ellenszenveset [עֲרוֹת דְּבָרָה] talál benne, akkor írjon válólevelet, adja azt az asszony kezébe, és úgy küldje el a házából. Ha az elmegy a házából, és egy másik emberhez megy feleségül, de a másik férj is meggyűlöli, válólevelet ír neki, a kezébe adja, és elküldi a házából, vagy ha meghal a második férj, aki feleségül vette, akkor nem veheti újra feleségül az első férje, aki elküldte őt, mert az ő számára tisztátalanná vált az asszony. Utálatos dolog az ilyen az ÚR előtt. Ne kövess el ilyen vétket azon a földön, amelyet Istened, az ÚR ad neked örökségül!”

Ennek megfelelően a férfi bármikor kezdeményezhette a válást, és csupán néhány „szabályt” kell betartania: a) talált a nőben valami „ellenszenveset”; b) ír egy válólevelet; c) házából elküldi a nőt; d) később ugyanazzal a nővel nem köthet újabb házasságot.

Ahhoz tehát, hogy a farizeusok ilyen módon formálják meg kérdésüket, hallaniuk kellett Jézus álláspontjáról. Jól érezhető a Törvénnyel való szembeállítás szándéka. Ezért is kérdez vissza Jézus: *Mit parancsolt nektek Mózes?*

A farizeusok¹⁷ kérdésben először is a korra jellemző férficentrikus szemlélet jelenik meg: a férfi (ἀνήρ) elbocsáthatja-e az asszonyát (γυναῖκα)? A farizeusok kérdése tehát a válásra utal. Az általuk használt ἀπολύω ige jól ismert a kor jogi nyelvezetéből, mint ahogy a korabeli rabbinikus vitákból is.

¹⁵ Így vélekedik a kérdés részletes kutatástörténetét nyújtó Meier, J. P.: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*, IV., 74–83.

¹⁶ D. Instone-Brewer itt a mátéi változat elsőbbsége mellett érvel (bármi okból), mert véleménye szerint az jobban tükrözi a kortárs viták kérdésfelvetését. Ld. Instone-Brewer, D: *Divorce and Remarriage in the Bible*, 159. Véleményem szerint a kitéttel Máté inkább a későbbi kazuisztikus válaszát készíti elő: paráznaság esetét kivéve.

¹⁷ Néhány kéziratban hiányzik a „farizeusok”. A korai görög kéziratok szövegvariánsaihoz ld. Collins, A. Y.: *Mark: A Commentary*. Hermeneia: A Critical & Historical Commentary on the Bible. Fortress Press, Philadelphia, U. S. 2007, 457.

Ezekben a vitákban azonban nem az volt a kérdés, hogy elválhat-e a férfi a nőtől, azaz hogy elküldheti-e, hanem csupán az volt vitás, hogy milyen okkal. A vita tehát az **עֲרוֹת דְּבָר** jelentése körül bontakozott ki. A Magyar Bibliatársulat új bibliafordítása ezt így tolmácsolja: „valami ellenszenveset”.¹⁸ Az **עֲרוֹת דְּבָר** betű szerint ezt jelenti: „a mezítelen(ség) dolog”, és mint olyan az antik mediterrán társadalom szégyen-becsület szemléletének sajátos vonását hordozza: közszemlére bocsátani, láthatóvá tenni, felfedni a „mezítelenségét”, a láthatóságát valaminek. Ez a kifejezés jelenik meg a 3Móz 23,13–14-ben is, ahol a tábor tisztaságának megőrzése érdekében az éjszakai magömlés nyomát el kell ásni.¹⁹

A Hillél- és Sammaj-iskola közti vita elevenen élt a haláchikus hagyományban, és konklúzióját a Misna is megörökítette. A 3. rend (széder) elnevezése *Asszonyok (Násim)*, s ezen belül kapott helyet a *Válólevek (Gitin)* fejezet.²⁰ A fejezeten belüli szakaszok részletesen taglalják a válólevél megírásának, átadásának, illetve megbízott általi elküldésének törvényeit: ezek a Misnában mintegy 9, a Toszeftában pedig 7 fejezetet tesznek ki. E részletezéshez képest váratlanul ér a fejezet végén a két első századi rabbi, Hillél és Sammaj vitájának összegzése az **עֲרוֹת דְּבָר** értelméről. A két rabbi eltérő súlyt adott a „mezítelen(ség) dolog”, „mezítelen(ség) valami” szókapcsolat két tagjának. Hillél, aki általában nyitottabb és megengedőbb volt, a hangsúlyt a „valamire” helyezte, így válás okaként mindent elfogadott, ami nem volt a férfi kedve szerint való. A Misna összegzése az asszony által odaégetett ételt hozza fel példaként. Bár az étel tönkretétele nem triviális kérdés az első századok szociális viszonyai közepette, de válóokként való feltüntetése mégiscsak jól szemlélteti Hillél iskolájának azt az álláspontját, amelyben lényegében minden „kellemetlenség” elégséges válóoknak minősült. Sammaj megfordította a szókapcsolatot, és a „mezítelen” részre helyezte a hangsúlyt: „valami mezítelen”. Vagyis csak akkor lát elégséges válóokot, ha az asszony valami

¹⁸ A nagyobb magyar bibliafordítások az **עֲרוֹת דְּבָר** értelmét így adják vissza: „valami rút dolog” (Káldi-Neovulgáta; „valami taszító” (Szent István Társulat); „valami illetlenség” (Károli Gáspár-revideált).

¹⁹ Meier, J. P.: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus, IV.*, 79.

²⁰ A *gít* (pl. *gitin*) ige nem fordul elő az Ószövetségben, de a második század elejétől már dokumentálható. Általában vonatkozhatott jogi iratra. A széles jelentéstartományra utal, hogy a rabszolgákat felszabadító iratot is ezen a néven emlegették. A talmudi kor rabbinikus irodalmában egyre inkább a „válólevél” jelentést vette magára.

szégyenletes dolgot tesz, valamit, ami szégyent hoz a férjére.²¹ Fontos hangsúlyozni, hogy a 24,1-ben a válás okaként szolgálható **עֲרוֹת דִּבָּר**, amely miatt a férfi többé „nem találja kedvére valónak” feleségét, és elbocsátja őt, nem foglalja magában a házasságtörés, a „megcsalás” (gör. πορνεία) esetét, amelyet a Törvény a halállal büntetendő bűnnek tekintett.²²

Hillélnél is messzebb megy Akiba rabbi (50–135), aki szerint elégséges ok lehet az asszony elbocsátásához az is, ha a férfi (férj) egy vonzóbb nővel találkozik. Érvelését nem az **עֲרוֹת דִּבָּר** kifejezésre építi, hanem az 5Móz 24,1–4 bevezető mondatára: *férje lesz annak, de később nem találja kedvére valónak*. Véleménye szerint a „kedvére való” magában foglalja, hogy a nő vonzó, kedves, szép a férfi szemében. Ha pedig ez megszűnik korábbi hitvesével, akkor az már elégséges ok az elbocsátásra.

E példák azért fontosak, hogy lássuk: a válás részletes szabályzására csak a Misna megjelenésével került sor, addig az általános gyakorlat egészen egyoldalúan a férfi hatáskörébe utalta a kérdést, és az elküldés oka, a válóok akár csak annyi is lehetett, hogy a férfi már nem lelte kedvét az asszonyban. Amikor tehát Jézus – a Q-ból származó önálló logion szerint, amely lezárja a Márknál is olvasható vitabeszédet – arról beszél, hogy mind a férfi, mind a nő házasságtörést követ el a válás kezdeményezésével, akkor nehéz nem észrevenni a kor viszonyai közt „eszközként” kezelt nők egyenlő helyzetbe hozását a házasság viszonylatában.²³ Ironikusnak tűnhet, de éppen Máté evangéliumának kitéte (a paráznaság esetét kivéve – *μη ἐπι πορνεία*) képezi a válás judaizmuson belüli szabályozási törekvésének általunk ismert

²¹ Itt számos értelmező abba a hibába esik, hogy Sammaj esetében egyedül a szexuális visszaélést, a házasságtörést tekinti a „valami meztelen” kategóriát kimerítőnek, Sammaj azonban szélesebb értelmet szánt a fogalomnak. Ld. Schereschewsky, B.-Z.: Divorce in Later Jewish Law. In: Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael (szerk.): *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 5. Detroit, New York stb.: Thomson Gale (2007, 2. kiadás) 711–717. A vita feminista értelmezéséhez ld. Ilan, T.: *The Daughters of Israel Are Not Licentious (mYevamot 13:1). Beit Shammai on the Legal Position of Women. Integrating Women into Second Temple History*. Hendrickson, Peabody, MA 1999, (43–81) 51–52.

²² Ld. pl. 5Móz 22,22: „Ha rajtakapnak valakit, hogy férjes asszonnyal hál, mindkettőjüknek meg kell halniuk: a férfinak is, aki az asszonnyal hált, meg az asszonynak is. Így takarítsd ki a gonoszsgot Izráelből!” 3Móz 20,10: „Ha valaki férjes asszonnyal paráználkodik, a feleségével paráználkodik, halállal lakoljon a parázna férfi és a parázna nő.”

²³ Vö. Czire Szabolcs: A történeti Jézus radikális viszonyulása a nőkhöz. In: *Keresztény Magvető*, 122. (2016/1), 19–38.

legkorábbi írott formáját. A Misna koráig felmerülhettek ugyan formai vagy kézbesítési részletkérdések, de Louis M. Epstein szerint egyetlen példát sem ismerünk, amikor a férfi által kiállított válólevél (תנא) érvényességét elvitták volna.²⁴

Szívetek keménysége miatt

Feltűnő, hogy a farizeusok provokatív kérdésében használt elbocsátani/valni (ἀπολύω) ige, amelyet szintén a farizeusok ismételnék meg a 4. versben, Jézus ajkáról nem hangzik el.²⁵ Úgy is mondhatnánk, hogy szigorú értelemben véve Jézus nem a farizeusok által feltett kérdésre válaszolt. Legalábbis nem azon a szinten, ahol a kérdés megfogalmazódott, hanem egy egészen más szinten. Míg a bevezető kérdés az, hogy a férfi (άνήρ) elbocsáthatja-e (ἀπολύω) asszonyát (γυναῖκα), a 9. versben a válasz az, hogy itt nem a férfi válik el az asszonytól, hanem az ember (ἄνθρωπος) próbálja elkülöníteni (χωρίζω) azt, amit Isten egybekötött (συζεύγνυμι).

A vitabeszédeknel megszokott módon Jézus a válasz/tanítás kifejtése előtt mutat rá a kérdezők logikai ellentmondására, illetve érveik elégtelenségére. Kérdését pontosan fogalmazza meg: *Mit parancsolt* (ἐνετείλατο) *nektek Mózes?* A farizeusok pedig kénytelenek elismerni, hogy a parancs helyett csak megengedésről van szó: *Mózes megengedte* (ἐπέτρεψεν) *a válólevél írását és az elbocsátást.* Ezen az parancs-megengedés kontinuumon értelmezi újra Jézus helyes viszonyulását a Törvényhez: a válás nem Isten akarata, hanem az ember gyarlóságának következménye, amelyet Isten kénytelen tolerálni.

Jézus szigorúbban fogalmaz: *Szívetek keménysége miatt írta* (πρός τὴν σκληροκαρδίαν ὑμῶν). Ez a többes szám második személy a pusztai vándorlás lázadóival egy szinten említi a farizeusokat – mutat rá elemzésében Rudolf Pesch.²⁶ A szív keménysége²⁷ bibliai értelemben arra a makacsságra, csökönyösségre utal, amivel valaki nem akarja meglátni és elismerni Isten

²⁴ Epstein, L. M.: *The Jewish Marriage Contract: A Study in The Status Of The Woman in Jewish Law.* Jewish Theological Seminary, New York 1927 (repr. 2005), 192–193.

²⁵ Vö. Metzger, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament.* Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1994, 86–89.

²⁶ Pesch, R.: *Das Markusevangelium.* HTKNT 2. Band 2. Herder, Freiburg–Basel–Vienna 1976–1977, 123.

²⁷ Vö. Berger, K.: *Hartherzigkeit und Gottes Gesetz. Die Vorgeschichte des antijüdischen Vorwurfs in Mc 10:5.* In: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 61. (1970), 1–47 (8–9).

nagyságát, tetteit. Jézus a farizeusok szemére veti, hogy képtelenek meglátni a Törvény valódi szándékát, Isten valódi akaratát, ami abban érvényre jut. Mindezt akkor teszi, amikor a farizeusok éppen a Törvény „védelmére keltek”, annak érvényét próbálták védelmezni.²⁸ Csakhogy Jézus számára a Törvény mélyén felsejlő isteni akarat Isten teremtésben megnyilvánuló elsődleges akaratában válik láthatóvá.

A teremtés kezdete óta

Jézus úgy válaszol a farizeusok kérdésére, hogy szembeállítja a Deuterónómium „megengedő” rendelkezését a házasság eredeti isteni alapításával (6–8. v.), a 9. versben pedig az abból következő helyes magatartást fogalmazza meg felszólító módban, mintegy parancsként. Tehát a válasz hogyanja és mikéntje helyett Jézus a teremtéstörténet első szavaira utalva mutat a teremtés primordiális rendjére: „a teremtés kezdete óta” (ἀπὸ δὲ ἀρχῆς κτίσεως).²⁹

A 6–8. versek tartalmát a két teremtéstörténetből kiemelt vers összevonása adja: 1Móz 1,27c (= 5,2a)³⁰ és az 1Móz 2,24. Jézus úgy kapcsolja össze a két verset, hogy mindkettőnek Isten legyen a cselekvő alanya. Pedig a bibliai elbeszélésben Isten csak az 1Móz 1,27-ben cselekvő alany, aki „férfivá és nővé

²⁸ Néhány újszövetségi értelmező hajlamos a „megengedést” úgy értelmezni, hogy az nem Isten akarata, hanem „csak mózesi rendelet”. Vö. Fraade, S. D.: *Moses and the Commandments: Can Hermeneutics, History, and Rhetoric Be Disentangled?* In: Najman, H. – Newman, J. H. (szerk.): *The Idea of Biblical Interpretation: Essays in Honor of James Kugel*. Brill, Leiden 2004, (399–422) 417. Ez a szemlélet azonban még Márk evangéliumán belül is idegen, nem is beszélve Jézusról. Ld. Mk 7,9–11: *Ezt is mondta nekik: Szépen félreteszitek az Isten parancsolatát, hogy helyébe állíthassátok a magatok hagyományát. Mert Mózes ezt mondta: „Tiszteld apádat és anyádat”, és ezt: „Aki gyalázza apját vagy anyját, halállal bünhődjék.” Ti pedig így beszéltek...*

²⁹ A teremtéstörténet „kezdetben” (בְּרֵאשִׁית) fogalmára történő utalás nem a Törvény érvénytelenítése, mint ahogy számos értelmező – az előbbi jegyzethez hasonlóan – szeretné beállítani; nem feledkezhetünk meg arról, hogy a teremtés elbeszélésével kezdődik a Tóra, és arra épül.

³⁰ Az 1Móz 2,24 LXX-i szövegében az Isten képére és hasonlatosságára teremtett férfi és nő együttesen jelenik meg az „Ádám” fogalmában. Ez gyakori hivatkozási alap a rabbinikus irodalomban arra, hogy az isteni szándék szerint a férfi „félemler” a nő nélkül, és a kiteljesedésre csak a házasság által van lehetőség. Hogy az 1Móz 5,2 szerepet játszhat-e Jézus utalásában, ahhoz ld. Martínez, F. G.: *Marriage And Creation in Mark 10 And Cd 4–5*. In: *Uó* (szerk.): *Echoes from the Caves: Qumran and the New Testament*. Studies on the Texts of the Desert of Judah. Vol. 85. Brill, Leiden 2010, 133–163, 12. és 80. láb.

teremtette az embert” (6.), míg az 1Móz 2,24-ben a narrátor beszél az ember természetes vágyódásáról a másik nem iránt. Az összekapcsolás célja az, hogy a két üzenet egyetlen konklúzióra mutasson³¹, amit a ὡστε (úgyhogy, ezért, így) vezet be. Tehát Jézus válaszában az eredetileg férfivá és nővé teremtett ember az egyesülés magasabb szintézise, és a házasság által éri el az Isten akarata szerinti teljességet, ami a „többé már nem két test, hanem egy” (7.) jézusi konklúzióban nyer összegzést.

Nézzük meg röviden a két idézett bibliai hely súlypontjait.

A Mk 10,6 / 1Móz 1,27c értelmezésében a modern szakirodalom gyakran veti fel az androgün, azaz a kétnemű ember kérdését.³² Ezt néhány egyszerű érveléssel el lehet utasítani. A „férfivá és nővé” (ἄρσεν και θήλυ) egyenként utal a két nemre, értsd: Isten ezt a kettőt, és csak ezt a kettőt teremtette. Érdemes arra is figyelni, hogy Jézus a 1Móz 1,27-nek azt az utolsó mondatrészét idézi, amelyben a férfi és nő teremtését többes szám követi: αὐτούς (őket). Az androgün érvelés gyakori hivatkozása a feltámadásról szóló vita: *A feltámadáskor, amikor majd ezek feltámadnak, melyiknek lesz a felesége? Mert mind a hétnek a felesége volt. Jézus ezt mondta nekik: Vajon nem azért tévelyegték-e, mert nem ismeritek az Írásokat, sem Isten hatalmát? Mert amikor majd az emberek feltámadnak a halálból, nem házasodnak, férjhez sem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az angyalok a mennyekben.* (Mk 12,23–25)

Számos értelmező próbálta összekapcsolni a teremtésbeli állapotot a feltámadás utáni eszkatologikus állapottal, különösen az „olyanok lesznek, mint az angyalok a mennyekben” utalással, és ezt aszexualitásként vagy kétneműségként értelmezni. William Loader meggyőzően mutatja be, hogy a biblikus irodalomban a jó angyalokat éppen az különbözteti meg a rosszaktól, hogy az előbbiek nemisége nem kevert, hanem tiszta, mert csak így minősülnek kultikusan tisztának.³³

Az androgün elleni érvelés legerősebb érve talán mégis az, amelyet maga Jézus is az 1Móz 2,24-re utalva explicite állít: „lesznek ketten egy testté”, „többé már nem két test, hanem egy”.

A 1Móz 2,24 a teljes Szentírás legfontosabb házasságalapító szövege, amely a férfi és nő közötti örök szövetség (házasság) hármas szintjét mutatja

³¹ Instone-Brewer, D: *Divorce and Remarriage in the Bible*, 137.

³² Irodalomhoz és kritikai áttekintéshez ld. Martínez, F. G.: *i. m.* 137–139.

³³ A biblikus irodalomban az angyalok túlnyomó többsége hímnemű; vö. Loader, W.: *Sexuality and the Jesus Tradition*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 2005, 224.

be. Először is a saját háztartás alapítása: ehhez a férfinak el kell hagynia az (anyagi biztonságot jelentő) apát és az (érzelmi biztonságot jelentő) anyát, és a hitvessel kell egy háztartást alapítania. Csakis ezzel a saját autoritás elnyerését jelentő „leválással” áll készen a „férj” (és apa) szerepre.³⁴ Másodszor: a feleséghez való ragaszkodás, az érzelmi kötődés fenntartása. Harmadszor: az egy testté válás.³⁵

Hogy az „egy testté válás” pontosan hogyan értendő, az vita tárgya marad. A testre való utalás miatt többen szexuális egyesülésre gondolnak, főként a görög σάρξ (hústest) alapján, de a 9. vers utalása mélyebb eggyé válást sejtet: amit „Isten egybekötött” (ὁ θεὸς συνέζευξεν), azt ember ne válassza el.³⁶ Ezt az eggyé válást nemcsak az ember vágya és elköteleződése hozza létre, hanem maga Isten.

A házasság ilyen fennkölt magaslata és az 1. századi Palesztina mindennapi valósága közt élő tanítványok érthető módon zavarodtak össze. Ezt próbálja legalábbis sugallni számunkra az, amikor az evangélista hozzászervezi a vitabeszédhez a hagyományban önálló logionként keringő, többszörösen igazolható mondást: *Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörést követ el feleségével szemben; és ha a feleség bocsátja el férjét, és máshoz megy férjhez, házasságtörést követ el* (Mk 10,11–12; vö. Mt 5,32//Lk 6,18; 1Kor 7,10–11). A vitabeszéd elbeszélésének két része lényegében ugyanannak az éremnek a két oldala: az első rész azt mondja ki, hogy a válás ellentétes Isten akaratával, a második (11–12.) pedig, hogy a válás és újraházasodás házasságtörésnek minősül.

³⁴ Az „elhagyás” nem jelenti a szülőkről való gondoskodás megszűnését, ami a gyermek legfontosabb kötelezettségei közé tartozik a Bibliában.

³⁵ Vö. Laney, J. Carl: *No Divorce, No Remarriage View*. In: House, Wayne (szerk.): *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*. Inter-Varsity Press, Downers Grove, IL 1990, (15–53) 33.

³⁶ Érdemes megfigyelni az „ember” fogalmának jelentésváltozását a vitabeszéd folyamán. A nyitókérdésben szereplő ἀνὴρ az elbocsátó „embert” (= férfit, férjet) jelenti. Az 1Móz 2,24-et idéző 7. versben már az ἀνθρώπος jelenik meg, mint aki ragaszkodik feleségéhez, és egy testté lesz vele. A vita végén azonban az ἀνθρώπος már úgy jelenik meg Jézus ajkán – a teremtéstörténet egyetemeségében –, mint az Isten eredendő akaratával szembehelyezkedő ember (= minden ember). Az egyetemes emberi mivolta való utalás készíti aztán elő a tanítványok számára elhangzó zárótanítást, amelyben mind a férfi, mind a nő házasságtörőnek minősül, ha Isten akaratára ellenében cselekedve elbocsátja a társát.

Összegzés

Jézus lényegében nem válaszol a farizeusok provokatív, egyoldalúan férfi nézőpontból megfogalmazott kérdésére; helyette a házasság eredendő szentségére tereli a vitát. Nem hajlandó beszállni a korra jellemző kazuisztikus mérícskélésbe, hanem rámutat Isten Törvény mögötti primordiális akarátára, amely az ember teremtésében mutatkozott meg. A Törvény „megengedő” jellegét az emberi gyarlóság számlájára írja, és ezzel Isten örök szándékát állítja szembe.

Jézus két teremtéstörténeti verset kapcsol össze válaszában. Az egyik azt tisztázza, hogy Isten „a teremtés kezdete óta” férfivá és nővé teremtette az embert, a másik pedig azt, hogy e nemek mentén jelentkező teremtésbéli kettősség szintézisére a házasság kínál lehetőséget, amelyben Isten örökre „egybeköt” két embert. Jézus tudatosan használja az igeidőket. Amikor a teremtésről van szó (6. v.), akkor a befejezetlenséget hangsúlyozó praeteritum imperfectum értelmű elbeszélő múltat használja (ἐποίησεν), az egyé válás (ἔσονται) pedig jövő idejű, mintegy időbeli hidat képezve az eredendő szándékolt isteni akarat múltja, a házasság mindenkori jelene és teljes egybeköttetés jövő távlata között. A Q-ból is ismert zárómonddal pedig minden „elbocsátást” házasságtörésnek minősít, történjék annak kezdeményezése akár a nő, akár a férfi részéről, és ezzel lényegében szimmetrikus helyzetet teremt a férfi és a nő között a házasság és a válás kérdésében.

Felhasznált irodalom

- Berger, K.: Hartherzigkeit und Gottes Gesetz. Die Vorgeschichte des antijüdischen Vorwurfs in Mc 10:5. In: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 61. (1970), 1–47 (8–9).
- Betz, H. D.: *The Sermon on the Mount: A Commentary on the Sermon on the Mount, including the Sermon on the Plain (Matthew 5:3–7:27 and Luke 6:20–49)*. Augsburg Fortress, Minneapolis, MN 1995.
- Bultmann, R.: *Die Geschichte der synoptischen Tradition*. FRLANT 29. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1970, 42–46.
- Charlesworth, James H.: Research on the historical Jesus today: Jesus and the Pseudepigrapha, the Dead Sea Scrolls, the Nag Hammadi Codices, Josephus, and Archeology. In: Evans, Craig A. (szerk.): *The Historical Jesus. Critical Concepts in Religious Studies*. Vol. IV: *Lives of Jesus and Jesus Outside the Bible*. Routledge, London–New York 2004, 362–363.

- Collins, A. Y.: *Mark: A Commentary*. Hermeneia: A Critical & Historical Commentary on the Bible. Fortress Press, Philadelphia, U. S. 2007.
- Collins, R. F.: *Divorce in the New Testament*. Good News Studies. Michael Glazier, Collegeville, MN 199.
- Crossan, J. D.: Jesus and the Challenge of Collaborative Eschatology. In: Beilby James K. – Eddy, Paul R. (szerk.): *The Historical Jesus. Five Views*. InterVarsity Press, Downers Grove, IL 2009, 105–152.
- Czire Szabolcs: A történeti Jézus radikális viszonyulása a nőkhöz. In: *Keresztény Magvető*, 122. (2016/1), 19–38.
- Epstein, L. M.: *The Jewish Marriage Contract: A Study in The Status Of The Woman in Jewish Law*. Jewish Theological Seminary, New York 1927 (repr. 2005).
- Fitzmyer, A.: *The Gospel According to Luke*. AYB 28, AYB 28A. Yale University Press, New Haven 1985.
- Fraade, S. D.: Moses and the Commandments: Can Hermeneutics, History, and Rhetoric Be Disentangled? In: Najman, H.– Newman, J. H. (szerk.): *Te Idea of Biblical Interpretation: Essays in Honor of James Kugel*. Brill, Leiden 2004, 399–422.
- Ilan, T.: The Daughters of Israel Are Not Licentious (mYevamot 13:1). Beit Shammai on the Legal Position of Women. Integrating Women into Second Temple History. Hendrickson, Peabody, MA 1999, (43–81) 51–52.
- Instone-Brewer, D.: *Divorce and Remarriage in the Bible*. Eerdmans, Grand Rapids, MI – Cambridge, UK 2002.
- Kloppenborg, J. S.: Alms, Debt, and Divorce: Jesus' Ethics in their Mediterranean Context. In: *Toronto Journal of Theology*, 6. (1990), 182–200.
- Laney, J. Carl: Deut 24:1–4 and the Issue of Divorce. In: *Bibliotheca Sacra* 149. (1992), 3–15.
- Laney, J. Carl: No Divorce, No Remarriage View. In: House, Wayne (szerk.): *Divorce and Remarriage: Four Christian Views*. Inter-Varsity Press, Downers Grove, IL 1990, 15–33.
- Loader, W.: *Jesus' Attitude Towards the Law: A Study of the Gospels*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 2002.
- Loader, W.: *Sexuality and the Jesus Tradition*. Eerdmans, Grand Rapids, MI 2005, 224.
- Martínez, F. G.: Marriage And Creation in Mark 10 And Cd 4–5 . In: Uó (szerk.): *Echoes from the Caves: Qumran and the New Testament*. Studies on the Texts of the Desert of Judah. Vol. 85. Brill, Leiden 2010.
- Meier, J. P.: *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*. Volume IV: *Law and Love*. The Anchor Yale Bible Reference Library. Yale University Press, New Haven–London 2009.
- Metzger, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1994.

- Pesch, R.: *Das Markusevangelium*. HTKNT 2. Band 2. Herder, Freiburg–Basel–Vienna 1976–1977.
- Quesnell, Q.: “Made Themselves Eunuchs for the Kingdom of Heaven (Mt 19,12).” In: *Catholic Biblical Quarterly*, 30. (1968/3), 335–358.
- Roth, M.: *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. SBL Writings from the Ancient World 6. Scholars, Atlanta 1995.
- Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael (szerk.): *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 5. Detroit, New York stb.: Thomson Gale (2007, 2.kiadás) 711–717.
- Schereschewsky, B.-Z.: Divorce in Later Jewish Law. In: Skolnik, Fred – Berenbaum, Michael (szerk.): *Encyclopaedia Judaica*. Vol. 5. Detroit, New York stb.: Thomson Gale (2007, 2.kiadás) 711–717.
- Smith, D. T.: The Matthean Exception Clauses in the Light of Matthew’s Theology and Community. In: *Studia Biblica et Theologica* 17. (1989), 55–82.
- Udry, J. Richard: *Divorce*. In: *Encyclopedia Americana*. International Edition. 30 vols. Grolier, Danbury, CT 1999, 9.
- Warren, A.: Did Moses Permit Divorce? Modal weqatal as Key to New Testament Readings of Deuteronomy 24:1–4. In: *Tyndale Bulletin* 49. (1998) 39–56.